

Anatolij Janovič Šajkevič

Uvod u lingvistiku

Sruskoga preveo

Petar Vuković

Disput
Zagreb, 2020.

Sadržaj

<i>Predgovor</i>	9
<i>Prevoditeljeva napomena</i>	11

UVOD

§ 1. Jezik i čovjek	13
§ 2. Unutarnja struktura jezika	15
§ 3. Lingvistika	18

PRVO POGLAVLJE. FONETIKA

§ 4. Pojam fonetike	23
§ 5. Akustička fonetika	24
§ 6. Artikulacija glasova. Govorni aparat	26
§ 7. Klasifikacija govornih glasova	28
§ 8. Artikulacijska klasifikacija samoglasnikâ	30
§ 9. Artikulacijska klasifikacija suglasnikâ	36
§ 10. Fonetska artikulacija govora. Prozodijska jezična sredstva	43
§ 11. Slog	45
§ 12. Fonetska riječ. Sinharmonizam	49
§ 13. Naglasak. Redukcija	51
§ 14. Kombinatorna fonetika	54
§ 15. Fonetski zakoni	58
§ 16. Glasovne smjene	59
§ 17. Fonem	61

§ 18. Fonološke opreke	65
§ 19. Fonološki sustav jezika	68

DRUGO POGLAVLJE. PISMO

§ 20. Pojam pisma	73
§ 21. Ideografsko pismo	73
§ 22. Povijest fonetskih pismovnih sustava	78
§ 23. Grčki alfabet i njegove izvedenice	81
§ 24. Struktura fonetskih pismovnih sustava	84
§ 25. Dešifriranje starih tekstova	88

TREĆE POGLAVLJE. GRAMATIKA

§ 26. Predmet proučavanja gramatike	91
§ 27. Morfem	93
§ 28. Vrste morfemâ	95
§ 29. Povijesna promjenjivost morfemskoga sastava riječi	97
§ 30. Gramatički oblik i gramatičko značenje, oblikotvorje i tječotvorje	100
§ 31. Gramatička sredstva. Afiksacija	104
§ 32. Reduplikacija	106
§ 33. Morfološke glasovne smjene	107
§ 34. Supletivnost	110
§ 35. Slaganje	112
§ 36. Konverzija	115
§ 37. Analitička gramatička sredstva	116
§ 38. Pojam gramatičke kategorije	122
§ 39. Gramatička kategorija broja	124
§ 40. Gramatička kategorija padeža	127
§ 41. Gramatička kategorija imeničkih razreda	130
§ 42. Pregled nekih drugih gramatičkih kategorija	133
§ 43. Vrste riječi	139
§ 44. Sintaktičke konstrukcije	142
§ 45. Rečenica	148
§ 46. Gramatički tipovi jezika	151

ČETVRTO POGLAVLJE. LEKSIKOLOGIJA

§ 47. Predmet i zadaće leksikologije	157
§ 48. Riječ	158
§ 49. Semantika riječi	159
§ 50. Polisemija	162
§ 51. Vrste polisemije	164
§ 52. Semantičke promjene. Prijenosi nazivâ	166
§ 53. Druge semantičke promjene	171
§ 54. Homonimi	176
§ 55. Paradigmatske veze među riječima	179
§ 56. Sinonimi	182
§ 57. Semantičke skupine	186
§ 58. Leksički razredi	189
§ 59. Stilska raslojenost leksika	190
§ 60. Leksik posebnih jezika. Terminologija	193
§ 61. Promjene u leksiku	197
§ 62. Posuđenice	201
§ 63. Kalkovi i semantičke posuđenice	205
§ 64. Etimologija	208
§ 65. Frazeologija	209
§ 66. Onomastika	213

PETO POGLAVLJE. LEKSIKOGRAFIJA

§ 67. Pojam leksikografije	219
§ 68. Ustroj rječnika	220
§ 69. Vrste rječnikâ	224
§ 70. Dijakronijski rječnici	235

ŠESTO POGLAVLJE. VANJSKI UVJETI POSTOJANJA JEZIKA

§ 71. Jezik – osnovno sredstvo sporazumijevanja	243
§ 72. Diferencijacija i integracija jezika	245
§ 73. Dijalekti. Lingvistička geografija	246
§ 74. Književni jezik	253
§ 75. Funkcionalne inačice jezika	258
§ 76. Jezična integracija	259

§ 77. Jezični kontakti	260
§ 78. Supstrat	262
§ 79. Kreolski jezici	264
§ 80. Jezični savezi	267

SEDMO POGLAVLJE. GENETSKA LINGVISTIKA

§ 81. Povijesno proučavanje jezika	277
§ 82. Jezična srodnost	279
§ 83. Poredbeno-povijesna metoda	282
§ 84. Genealoška klasifikacija jezika	288
§ 85. Indoeuropski jezici	292
§ 86. Indijski jezici	295
§ 87. Iranski jezici (oko 120 mil.)	300
§ 88. Ostali indoeuropski jezici u Aziji	305
§ 89. Grčki jezik	307
§ 90. Keltski jezici	310
§ 91. Italski jezici. Latinski	313
§ 92. Romanski jezici (720 mil.)	314
§ 93. Germanski jezici	322
§ 94. Baltijski jezici (5 mil.)	332
§ 95. Slavenski jezici (297 mil.)	334
§ 96. Afro-azijski jezici	344
§ 97. Kavkaski jezici. Izolirani jezici zapadne Euroazije	352
§ 98. Altajski jezici	354
§ 99. Uralaska porodica. Drugi jezici sjeverne Euroazije	364
§ 100. Kinesko-tibetska porodica	369
§ 101. Jezici južne i jugoistočne Azije	372
§ 102. Austronezijska porodica	374
§ 103. Afrički jezici	377
§ 104. Američki jezici	381
<i>Prvi dodatak. Uzorci pisma</i>	391
<i>Drugi dodatak. Karte jezika</i>	411
<i>Predmetno kazalo</i>	417
<i>Kazalo jezika</i>	429

UVOD

§ 1. Jezik i čovjek

Jezik je neodvojiv od čovjeka i ljudskoga društva. Nemoguće je zamisliti društvo u kojem nema jezika i u kojem ljudi ne komuniciraju jedni s drugima. S obzirom na tehnološki razvoj i na složenost organizacije društva narodi na Zemlji silno se razlikuju, no nema nijednoga naroda koji ne vlada jezikom – neobično složenim sustavom znakova s tisućama riječi i sa stotinama pravila prema kojima se ravna govorno ponašanje.

Životinje (a osobito društvene životinje) vladaju određenim komunikacijskim sustavima utemeljenima na mogućnostima osjetilnih organa: vida (položaji tijela, geste), njuha (mirisi izlučina posebnih žlijezda), sluha (zvukovi koji se proizvode posebnim organima). Čovjek se koncentrirao na zvučnu komunikacijska sredstva, koja su neobično učinkovita u uvjetima života u manjoj zajednici, pogodna i danju i noću te vrlo ekonomična s obzirom na utrošak energije. Od pojedinačnih znakova postupno je nastao složen, višeslojan sustav (v. § 2), razmjerno postojan u vremenu, a istodobno dovoljno gibak da odgovori na promjene u okružju.

Stabilnost jezičnoga sustava udeseterostručila je duhovne mogućnosti društva. Teorijska i praktična otkrića do kojih je došao pojedinac postajala su zahvaljujući jeziku vlasništvom cijeloga društva i prenosila su se s koljena na koljeno. Sve to pogodovalo je postojanju napretku čovječanstva iako su ga prekidale elementarne nepogode, ratovi te drugi oblici pomračenja kolektivnoga uma.

Znanost nikad neće otkriti kakvi su bili prvi koraci ljudskoga jezika. Mogućnosti da se jezikoslovnim metodama pronikne u dubinu stoljećâ ograničene su: sada je granica postavljena na otprilike 10 000 godina; moguće je da će daljnji napredak znanosti taj broj udvostručiti. No dalje od toga vlada tišina. Arheologija mnogo toga može reći o životu nekadašnjega čovjeka, čak i o nekim njegovim predodžbama i idejama, ali ništa ne može reći o jeziku. Rast ljudskih zajednica i rađanje prvih civilizacija otvorili su pred jezikom novu ekološku nišu: s izumom pisma, zajedno s glasovnom stihijom, osvojena je i vizualna sfera – svijet pisanih znakova. Stabilnost jezika dodatno se učvrstila, pojavilo se svojevrsno dodatno osiguranje od promjenjive sudbine narodâ.*

Jezik ne samo što omogućuje komunikaciju među ljudima te samim time i normalno funkcioniranje društva nego, odražavajući povijesno iskustvo društva, funkcionira i kao sredstvo uz pomoć kojega počinje duhovno oblikovanje pojedinca. Od prvih mjeseci života dijete je izloženo utjecaju govora odraslih, jezik mu pomaže da izgradi svoje prve pojmove i da se njima nauči služiti. Slijedom toga svaki se čovjek uključuje u tradiciju svojega društva. Upravo tu pojavljuju se intrigantna pitanja: utječe li materinski jezik na čovjekovo mišljenje? Razlikuju li se osnovni tijekovi misli u narodâ koji govore različitim jezicima? Podudaraju li se karte svijeta “naivnih” nositeljâ različitih jezika?

Lingvistika zasad nema odgovore na ta pitanja, no za razliku od problema podrijetla jezika ta je problematika dostupna znanstvenomu istraživanju. Možemo pretpostaviti da će zajednički naponi jezikoslovaca, psihologâ i sociologâ dovesti do mnogih zanimljivih rezultata.

Teško je precijeniti ulogu jezika u duhovnom životu pojedinca i cijeloga društva. Istražiti i opisati jezike svijeta, spoznati zakone koji upravljaju razvojem jezika – to su zadaće jezikoslovlja. Napredujući u rješavanju tih zadaća, lingvistika pomaže da se bolje upozna čovjek u njegovoj prošlosti i sadašnjosti.

* Tako su u vrijeme “mračnih stoljeća” europske povijesti (VI–VIII. st.) u malo-brojnim samostanima sačuvani tekstovi nekršćanskih autora. Otkriće tih tekstova u XIV. i XV. st. pogodovalo je uspjesima renesanse i umnogome je utjecalo na daljnji kulturni razvoj novovjekovne Europe.

§ 2.

Unutarnja struktura jezika

Jezik je neobično složena tvorevina. Glavna je zadaća jezikoslovlja opisati i objasniti jezičnu strukturu. Prvo, treće i četvrto poglavlje ove knjige gotovo su u cjelini posvećeni tomu problemu. U ovom odjeljku skicirat ćemo samo glavne crte razmatranja, koje će biti razvijene poslije.

Jezik je znakovni sustav koji je glavno sredstvo sporazumijevanja među ljudima.

Komunicirajući međusobno, ljudi pokretima govornih organa proizvode gibanje zraka, koje se može opaziti sluhom. Ti se zvukovi – glasovi – bitno razlikuju od drugih zvukova koji prate čovjekovo djelovanje (od zvukova koraka, od zvukova uključenoga stroja, od zvukova violine). Razlike su povezane kako s fizičkim svojstvima glasova tako i s jednim još važnijim svojstvom: nizovi glasova u govoru povezani su s određenim značenjem i sa sadržajem. Fiziološkim terminima rečeno, gibanje zraka, zahvaljujući složenomu sustavu refleksa, pobuđuje određeno potpuno konkretno stanje aktivnosti mozga. Ipak, da bi to stanje bilo dosegnuto i da bi značenje priopćenja bilo shvaćeno, slušatelj mora pripadati istoj jezičnoj zajednici kao i govornik.

Za svaki znak, za svaku znakovnu situaciju* karakteristična je dvostrukost. S jedne strane znak je materijalna pojava, koja se može opaziti osjetilnim organima. Tu ćemo stranu nazivati **izrazom** znaka. Ljudskom jeziku kao izraz služe glasovi, no u toj se ulozi mogu pojaviti i druge materijalne pojave, primjerice crne crtice na papiru (u slučaju čitanja), geste (u slučaju komunikacije gluhoonijemih), reljefne točkice na papiru (u slučaju čitanja za slijepe).

S druge strane svaki znak odgovara određenoj psihičkoj tvorevini, **sadržaju** znaka. Niz glasova [l'es] u umovima govornika ruskoga jezika povezan je s idejom o veliku broju stabala koja rastu zajedno. Ruska je riječ *les* 'šuma' dakle znak, u kojem se izdvajaju dvije strane: izraz (određeni niz glasova) i sadržaj (određena ideja).

Ako bilo koji materijalni predmet stekne sadržaj, postat će znakom. Moguće je dogovoriti se s nekim da zavjesa na prozoru znači 'kod kuće sam' i tada ona postaje znak za ljude koji su postigli taj dogovor. Zanimljivo je da uvođenje samo jednoga znaka uvijek dovodi do nastanka

* Proučavanjem svih znakova (ne samo jezičnih) bavi se **semiotika** (od grčkoga *sēmeton* 'znak').

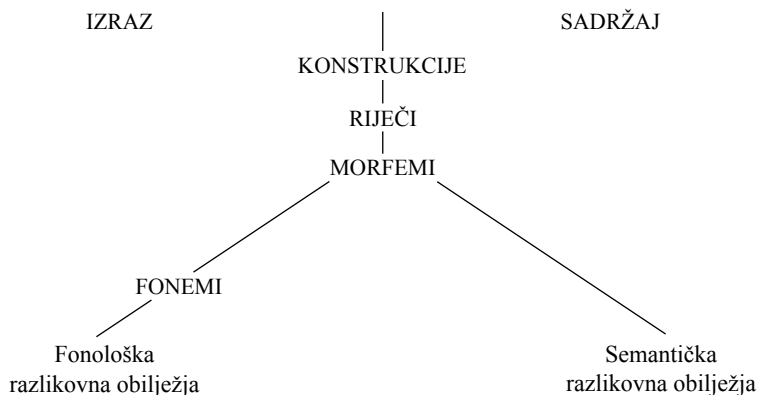
znakovnoga sustava (u najjednostavnijem slučaju sustava od dvaju znakova). Kad smo se dogovorili da zavjesa znači ‘kod kuće sam’, prešutno smo se dogovorili i to da će ideja ‘nisam kod kuće’ biti signalizirana izostankom zavjese. Na taj način izostanak zavjese također postaje znakom (nultim).*

Od slučajnih znakova jezični se znakovi razlikuju po dvama bitnim svojstvima. Kao prvo, jezični su znakovi društveno prihvaćeni i potvrđeni. Kao drugo, oni se odlikuju veoma složenom građom. Pojedini znakovi i znakovni sustav jezika u cjelini imaju višerazinsku strukturu.

Stvar je to složenija što, zajedno sa znakovima u pravom smislu riječi, u jeziku postoje i deseci, pa čak i stotine pravila kombiniranja znakova. U nekim slučajevima ta pravila postaju konstrukcijama – nevidljivim znakovima čiji se sadržaj odlikuje osobitom širinom i općenitošću, dok se izraz svodi na uređeni niz jednostavnih znakova (podrobnije v. § 26).

Dolje prikazana shema donosi pojednostavnjenu ilustraciju odnosa među razinama jezične strukture (v. *Shema 1*).

Shema 1

Svakoj razini jezične strukture odgovara vlastita karakteristična jezična jedinica. Udružujući se jedna s drugom, jedinice niže razine tvore jedinicu više razine. Pritom se jedinica više razine kvalitativno razlikuje od jedinica niže razine.

Najniža znakovna jezična razina jest **razina morfemâ**. Morfemi su najmanje znakovne tvorevine, tj. najmanje jezične jedinice koje ima-

* Podrobnije o nultim znakovima v. § 30, str. 101-102.

ju oba plana – plan izraza i plan sadržaja. Nižući se jedan za drugim, morfemi tvore veće jedinice, primjerice *gor* + *n* tvore osnovu *gorn*, no valja napomenuti da se jezično ponašanje osnova ne razlikuje puno od ponašanja morfemâ. Prijelom nastaje onda kad se morfemi udruže u riječ (primjerice *gornyj* ‘planinski’, *gornjak* ‘rudar’). Pravila kombiniranja riječi izrazito se razlikuju od pravilâ povezivanja morfemâ. S kvalitativno novom jedinicom (riječu) dospijevamo na **razinu riječi**.

Razina morfemâ i razina riječi više su jezične razine, za koje je karakterističan paralelizam plana izraza i plana sadržaja. Postoje i jezične razine koje se nalaze niže od razine morfemâ. Osobitost je nižih razina to što na njima nema paralelizma između plana izraza i plana sadržaja: svaki od tih planova odlikuje se vlastitom strukturom.

Na planu izraza niže od morfemâ nalazi se **razina fonemâ**. Fonemi se nižu jedan za drugim i s obzirom na to slični su jedinicama viših razina, no oni nemaju vlastiti sadržaj i po tome se razlikuju od morfemâ i riječi. U morfemu *gor* fonemi /g/, /o/, /r/ sami po sebi nisu povezani s nekim sadržajem, tek kad se udruže u niz /gor/ oni počinju tvoriti plan izraza morfema koji je povezan s određenim sadržajem (s idejom planine). Fonemi se dalje mogu razložiti na još elementarnija glasovna svojstva, koja čine **razinu fonoloških razlikovnih obilježja**. Elementarne jedinice te razine (npr. artikulacijska obilježja kao što su zvučnost, zaobljenost, prednji položaj jezika i sl.) više se ne nižu jedna iza druge, nego djeluju istodobno stvarajući fonem.

Na planu sadržaja također postoji niža razina – **razina semantičkih razlikovnih obilježja**. Tako u riječi *gora* završni morfem ima vlastiti izraz /a/ i vlastiti sadržaj. No taj sadržaj nije monolitan – on se sastoji od dviju samostalnih ideja: 1) ideje jednine i 2) ideje nominativa. Ni jedna ni druga ideja u ruskom jeziku nemaju samostalan izraz. Samo spoj ideje padeža i ideje broja dobiva svoj vlastiti izraz.*

Na svim jezičnim razinama nalazimo određene vrste jedinica i pravila operiranja tim jedinicama, pravila njihove spojivosti. Takva pravila predstavljaju razmjerno malen broj modelâ. Što je jezična razina viša, modeli imaju veću važnost. Primjerice jezik se veoma rijetko koristi konkretnom rečenicom kao gotovom govornom jedinicom, ona u jeziku postoji samo kao model, kao uzorak koji govornici ostvaruju u određenoj komunikacijskoj situaciji.

* U mnogim drugim jezicima, nasuprot tomu, ideja padeža i ideja broja izriču se odvojeno te, u skladu s tim, pripadaju razini morfema.

To nas dovodi do razlikovanja dvaju termina: **jezika i govora**. **Govorom** ćemo nazivati sve slučajeve uporabe jezika, sve slučajeve sporazumijevanja ljudi uz pomoć jezičnih znakova. Svakodnevni razgovor i pripremljeni nastup na znanstvenoj konferenciji, sastavljanje službenoga dokumenta i čitanje romana u osami – sve su to govorni činovi. Ono što je postojano i stabilno, ono što se čuva u svim raznolikim govornim činovima, naziva se **jezikom**.

Jezik je sredstvo, instrument, a govor uporaba toga sredstva.

Velik, no ipak konačan broj jezičnih znakova i razmjerno malen broj pravila čine jezik. Uz pomoć jezičnih sredstava govornici u govoru mogu izraziti neizmjernu količinu značenja. Fluidni i pokretni govor, usko povezan sa situacijom, može biti fiksiran na papiru, na magnetofonskoj vrpici, kinematografskim sredstvima. Fiksirani govor zvat ćemo **tekstom**.

Iako termin *jezik* označuje čvrstu i postojanu pojavu u govornoj djelatnosti naroda, i sam se jezik s vremena na vrijeme mijenja. Promjene u govoru, beznačajne i u početku neprimjetne, ponavljaju se i postupno ulaze u opću uporabu, čime postaju činjenicom jezika. Promjenjivost jezika suočava jezikoslovlje s nekim složenim problemima, za čije su rješavanje razvijena dva pristupa: sinkronijski i dijakronijski.

Sinkronijski pristup pretpostavlja proučavanje jezika u određenom trenutku njegova života. Dakako, taj pristup u praksi jedva da je ostvariv. Realno se u sklopu sinkronijske analize promatra određeno vremenski ograničeno razdoblje. Primjerice sinkronijsko će biti istraživanje ruskoga jezika u 1990-im godinama ili istraživanje latinskoga jezika u I. st. pr. n. e. **Dijakronijski pristup** pretpostavlja proučavanje jezika u njegovoj povijesti, u njegovu razvoju. Povijesni razvoj jezika priprema sinkronijsko stanje sljedeće epohe. Pri opisu jezičnoga sustava u određenoj razvojnoj etapi ta dva pristupa treba strogo razlikovati.

§ 3.

Lingvistika

Znanost kojoj je posvećena naša knjiga naziva se **jezikoslovljem** ili **lingvistikom**.^{*} Poznate su tri jezikoslovne tradicije potpuno neovisne jedna o drugoj: europska, indijska i kineska. Najstarija je od njih in-

^{*} Od lat. *lingua* 'jezik'. Od termina lingvistika lako se tvori cijeli niz istokorijenskih riječi (*lingvist*, *lingvistički*), a uz to slobodno ulazi u složenice (*psiholingvistika*,